

Zum archäologischen Horizont der Wiener «sancta lancea» // Frühmittelalterliche Studien. – 1969. – V.3 (289ff.). – P. 289-312. **44.** Primaudaie E. Histoire du commerce de la mer Noire et des colonies genoises de la Crimée. – Paris, 1848. – 404 p. **45.** Pryor J. From Dromon to Galea: Mediterranean Bireme Galleys AD500-1300 // The Age of the Galley. Mediterranean Oared Vessels since pre-Classical Times. – London: Naval Institute Press, 1995. – P. 85-125. **46.** Rezasco G. Armi proibite (Nuovo articolo del Dizionario ital. stor. e amm., 1884) // Giornale ligustico di archeologia, storia e letteratura. – Genova, 1885. – Vol. 12. – P. 90-117. **47.** Rossi G. Glossario medioevale ligure. Appendice // Miscellanea di storia italiana. – 1909. – Vol. 44. – P. 133-218. **48.** Snook G. A. The halberd and other European polearms, 1300-1650. – Brooklyn: Museum Restoration Service, 1998. – 32 p. **49.** Wegeli R. Inventar der Waffensammlung des Bernischen Historischen Museums in Bern. – Bern: Bernischen Historischen Museums, 1939. – Vol. III. (Stangewaffen). – 214 s. **50.** Zanotto F. Vocabolario metodico italiano. – Venezia: per G. Andreola, 1857. – Vol. 2. – 1999 p. **51.** Zwilling A. A tale of two cities: an analysis of factors for Genoese and Venetian expansion during the crusading era; as seen in their naval technology and tradition. – Tampa, 2007. – 71 p.

УДК 94 (369.1). «05»

Ярослав ЯНОВСЬКИЙ

РЕЛІГІЙНІ ВІРУВАННЯ, ОБРЯДИ, ЗВИЧАЇ ТА ПОБУТ ЗАХІДНИХ ГУНІВ У V СТ.

У статті автор розглядає питання, пов'язані з реконструкцією та висвітленням особливостей релігійних вірувань, обрядової практики, звичаїв та побутових відмінностей західних гунів у епоху Великого переселення народів. Наведений матеріал аналізується згідно з даними, які у більшості випадків збереглися в середньовічних англосаксонських, кельтських, германських, угорських та скандинавських міфах, легендах, епосах і переданнях. Крім того, в статті характеризуються найдавніші (архаїчні) традиції, які мали поширення в гунському середовищі й до V ст.

Ключові слова: номада, західні гунни, гунська релігія, гунські обряди, гунські звичаї, гунський побут, Аттіла, гунські міфи, гунські легенди, меч Арея.

Ярослав ЯНОВСКИЙ

РЕЛИГИОЗНЫЕ ВЕРОВАНИЯ, ОБРЯДЫ, ОБЫЧАИ И БЫТ ЗАПАДНЫХ ГУННОВ В V В.

В статье автор рассматривает вопросы, связанные с реконструкцией и освещением особенностей религиозных верований, обрядовой практики, обычаев и бытовых отличий западных гуннов в эпоху Великого переселения народов. Представленный материал анализируется на основе данных, которые в большинстве случаев сохранились в средневековых англосаксонских, кельтских, германских, венгерских и скандинавских мифах, легендах, эпосах и преданиях. Кроме того, в статье характеризуются наиболее древние (архаические) традиции, которые имели распространение в гуннской среде и до V в.

Ключевые слова: номада, западные гунны, гуннская религия, гуннские обряды, гуннские обычаи, гуннский быт, Аттіла, гуннские мифы, гуннские легенды, меч Арея.

Yaroslav YANOVSKII

**RELIGIOUS BELIEFS, RITUALS, CUSTOMS
AND EVERYDAY LIFE OF WESTERN HUNS IN THE V CENTURY**

In this article author examines issues related to reconstruction and illumination of religious beliefs features, ritual practices, customs and domestic differences of western Huns in era of the Great Migrations. Proposed material have been analyzed by the data in most cases been preserved in medieval Anglo-Saxon, Celtic, Germanic, Hungarian and Scandinavian myths, legends, and epic tradition. In addition, the article characterized the archaic tradition that had spread among the Huns in the V century.

Key words: nomads, Western Huns, Huns religion, ceremonies of Hun, Hun customs, everyday life of the Huns, Attila, Huns myths, legends of Hun, sword of Ates.

Одна з найменш вивчених комплексних проблем сучасної гунології (як і номадистики в цілому) стосується особливостей життя (з точки зору усталеної повсякденності), побуту, традицій, звичаїв, світоглядних орієнтирів і культово-релігійної практики гунських племен. Відсутність відповідних джерел (і писемних, і археологічних), які б дозволили науковцям до кінця об'єктивно відтворити соціумні складові життя західних гунів за часів Великого переселення народів, з одного боку, призводить до появи певною мірою гіпотетичних реконструкцій, що висуваються (пропонуються) в ролі можливих варіантів «гунської моделі існування», гунського «соціального устрою» або «ладу», з другого – обумовлює подальшу дослідницьку актуальність кола окреслених питань.

Разом з тим, необхідно відзначити, що низка дотичних джерел (середньовічних міфів, легенд, саг, епосів, передань та хронік) все ж дозволяє частково відтворити реалії побуту, обрядів і релігійних традицій, котрі спостерігалися в середовищі гунської номади у V ст.

Отже, мета даної статті полягає у спробі висвітлити вищезгадані реалії, ґрунтуючись на аналізі розрізнених, і у більшості випадків легендизованих, свідчень, які збереглися в ряді творів ранньосередньовічної західноєвропейської (переважно германської й кельтської), угорської та скандинавської літератури. Основні завдання стосуються опису релігійних вірувань західних гунів, розгляду їх звичаїв і обрядів, характеристики побутових традицій, міфологічних символів, ідеалів та образів.

З найважливіших джерел, де міститься інформація про гунські сакралізовані звичаї й традиції, крім класичних опусів Амміана Марцелліна [1], Пріска Панійського [9] та Йордана [5], варто виділити корпус легенд, присвячених безпосередньо гунському правителю Аттілі [6, 33, 34] (біль-

шість легенд збереглося у повному обсязі й належить перу пізніх латинських авторів), «Географію» Страбона [15], «Керівництво з географії» Клавдія Птолемея [12] та низку германських народних передань [7].

Крім того, необхідно згадати маловідомий щоденник Пілегрена, єпископа Пасауського [7], поезії Відсіда [3], хроніку Беди Досточтимого [17], епос «Піснь про Нібелунгів» [11], «Старшу Едду» [14], «Піснь про Хледу» [10], «Сагу про Волсунгів» [13] тощо.

Тематична історіографія на сьогоднішній день залишається досить незначною. Виділеної проблематики в своїх наукових публікаціях і монографічних дослідженнях торкалися такі відомі фахівці ХХ ст., як К. Іностранцев [22], Л. Гумільов [19], М. Був'є-Ажан [18], Е. Хаттон [36], В. МакГовен [40], Л. Карсавін [23], Ф. Каллімах [39], А. Хойслер [37], Г. Мансуеллі [29], В. Петров [31], Ф. Альтгейм [38].

Серед українських вчених питання етногенезу, мови, культури і традицій гунів на терені Європи у IV-V ст. нині розглядають С. Наливайко [30], А. Кіндратенко [24], Ю. Глушко [20], І. Калинець [26]. Однак їх аналіз релігійних вірувань, побуту і обрядів західних гунів залишається побіжним, оскільки цілі публікацій дещо інші. Таким чином, предмет цієї статті є перспективним для подальшого вивчення.

Обґрунтуванням такої доцільності може слугувати й неупереджена думка знаного львівського історика Я. Дашкевича: «Завдання історичної науки, безперечно, полягає в тому (це незалежно від різних історіософських течій), щоб творити правдиву й об'єктивну історію. Кількість і якість історичних джерел, на підставі вивчення яких можна писати таку історію – особливо, якщо йдеться про Центрально-Східну Європу – знижується у зворотній прогресії: чим віддаленіші століття, тим менше стає джерел. З іншого боку, тим уважнішим, кваліфікованішим, всебічнішим мусить бути дослідник, конструюючи свою – по змозі знову ж якнайоб'єктивнішу – історію далекого минулого. Тому число гіпотез, концепцій, інтерпретацій, припущень зростає у протилежній прогресії: міркувань стає щораз більше. Збільшується і значення позаджерельних знань.

До остаточно нез'ясованих загадок історії належить раптове виникнення імперії гунів, її апогей протягом кількох десятиріч, занепад і, здавалося б, несподіване розчинення на широких степоворівнинних просторах Європи. Є декілька тверджень, які, щодо гунів, не викликають особливих заперечень істориків. Це намагання гунів утворити велетенську – як на ті часи – імперію з виразним степовим обличчям. Це концентрація колосальної військової сили – знаряддя завойовницької політики. Це методи жорстокого і нещадного панування, бо тільки такими способами можна було об'єднати в єдине ціле дуже крихкий конгломерат земель і народів. Це, врешті, безсумнівна поліетнічність гунів» [21, с. 3].

Якими ж були релігійно-світоглядні пріоритети західних гунів на межі античності й середньовіччя? Згідно з деякими згадками пізньоантичних авторів, західні гунни в своїй релігійній практиці та ритуалах дотримували

лись традицій далекосхідних родичів – тобто азійських хунів (хунну). Як відомо, останні століттями щорічно навесні приносили жертву «своім пращурам, небу, землі та духам» [2, с. 49]. Щоденно шаньюю двічі здійснював поклоніння: вранці – сонцю, що сходить, увечері – місяцю. Ритуал починався, «зважаючи на розташування зірок і місяця» [2, с. 50].

Л. Гумільов, характеризуючи давню релігію хунів, якої вони додержувались ще з III ст. до н.е., писав: «Якщо врахувати титул шаньюя – «народжений небом і землею, поставлений [зведений] сонцем і місяцем», то стане зрозуміло, що одним з об'єктів поклоніння був космос; оскільки хуни мали опайдола, котрий його зображував [втілював], космос був уже персоніфікованим. Подібне космічне божество було відоме в грецькій міфології (Уран, батько Сатурна), в індійській (найстародавніший з богів – Варуна), у давньоскандинавській (Одін). Виходячи з цього, логічно припустити, що пишній культ персоніфікованого космосу був запозичений хунами у західних сусідів, юечжів або динлінів, оскільки східноазійські монголоїди не мали такого культу, а були поліспіритуалістами» [19, с. 109].

Далі вчений констатує: «Поліспіритуалізм на Сході завжди чітко розмежовував духів пращурів і духів природи. Вважалось, що і тих і тих можна викликати або відігнати, розсердити чи задобрити. Духи ці, з точки зору китайця або тибетця, були не божества, а живі істоти, які лише мають природу, відмінну від людей: вони сильні, але не всесильні, не добрі й не злі за природою, проте можуть бути часто шкідливі та іноді корисні... Хуни, отже, вірили в духів. Вірили вони і в загробне існування, до того ж примітивна свідомість кочовика малювала його продовженням життя.

Звідси пишні поховання у подвійній труні; щоб покійнику не було холодно – одежа з парчі й коштовного хутра; для служби йому в загробному світі – декілька сотень співпомираючих друзів та наложниць. Однак цей жорстокий звичай «супроводження» шаньюя ... у загробний світ не вичерпував усіх випадків людського жертвоприношення» [19, с. 109].

За даними І. Бічуріна, в жертву воїнам, вірогідно прадідам, приносились хоробрі бранці, і духи вимагали жертву через вуста шаманів [2, с. 76]. Скоріш за все, практика людських жертвоприношень була пов'язана з древнім китайським шаманізмом та тибетською релігією бон. Ця релігійна система, як відомо, не передбачає існування єдиного бога, а обмежується вшановуванням демонів, істот обмежених і злих. З релігією бон вели боротьбу як конфуціанці, котрі шанували предків, так і буддисти. Проте вона збереглася до XX ст. у Тибеті й в дещо змінених формах серед тунгусів Східного Сибіру [19, с. 110].

«На перший погляд здається дивним, – резюмує Л. Гумільов, – що демонолатрія і космічний культ, настільки різні за походженням та змістом, мирно співіснували, але це стає зрозумілим, якщо врахувати, що сфери їх у світоспогляданні хунів були чітко розгалужені; вони просто не заважали одне одному. Космічне божество було таким величезним, що не помічало демонів, а демони робили свої справи, не торкаючись світо-

будови... Хуни вбирали в себе культурні уявлення Сходу та Заходу і сполучали їх в оригінальних формах. Більше того, хуни сприймали навіть концепції далекої Індії. Золотий опайдол, захоплений у них китайцями, багатьма вченими вважається буддійським образом з оаз Західного краю» [19, с. 110].

Як вже підкреслювалось вище, в цілому релігійні вірування західних гунів досліджені вченими на сьогоднішній день досить слабо, оскільки наявний археологічний і писемний матеріал зробити це у необхідному обсязі не дозволяє. Разом з тим, певні уявлення про релігійні звичаї й традиції гунської номади в Європі сучасні історики-варварологи і релігієзнавці сформували.

Перш за все, на початок V ст. у гунів було сакралізоване вшанування (на рівні окремого культу) предків. Тісно пов'язана з культом предків гунська поховальна обрядова практика. Згідно з даними археологів [28, 32, 33], тіла померлих вони зазвичай спалювали. З іншого боку, тіла самогубців не заслуговували бути захороненими в землі, їх гуни топили в болотах. Крім того, західні гуни вірили, вшановуючи пам'ять померлих, що мерці з потойбіччя (т.зв. інфернального світу) можуть помститися живим. Саме із поховальними обрядами у гунів пов'язані архаїчні демонологічні уявлення, а також різні магичні дії.

В руслі даного аналізу молода дослідниця І. Калинець слушно зазначає, що весь поховальний обрядовий комплекс у гунів був чітко ритуалізованим. Ритуали з найдавніших часів мали убезпечити живих від «помсти» мертвих. Звідси й заборона чіпати могили предків і спеціально визначені місця для поховань та надмогильні знаки тощо. Місця поховань у гунів охоронялися – як різними магичними заклинаннями, втаємниченими діями, так і самими жерцями. Проте, незважаючи на це, завжди, в усі віки, знаходилися мародери, які грабували й плюндрували багаті поховання, без огляду на будь-які застереження і залякування. Типовим прикладом можуть слугувати пограбування пірамід у стародавньому Єгипті, які, фактично, здійснювались ще за часів їх спорудження [26, с. 184].

Попри наївні магичні дії та демонологічні уявлення, поховальний обряд у гунів, як і в інших кочових племенах, спрямовував людську думку в русло морального осмислення буття людини на землі (в християнському сенсі – осмислення гріха). Поховальні обряди у гунів, згідно з даними, які наводять Амміан Марцеллін [1, с. 548] і Пріск Панійський [9, с. 197], супроводжувалися очищувальними жертвоприношеннями демонам і духам, проханнями, щоб ті взяли душі мертвих і їхні могили під свою опіку, та святковою поминальною учтою (тризною).

Як припускають дослідники [31, с. 71; 27, с. 93], у гунів могили предків скоріш за все водночас ставали символом пам'яті про свій родовід та право жити й кочувати на землях предків. Тому західні гуни, як і інші степові завойовники, намагалися знищити місцеві поховання, у той час як для автотонного населення такі намагання були найдієвішим стимулом до спро-

тиву. Наприклад, ті самі скіфи традиційно попереджали персів, що останнім проститься все під час воєнної кампанії, крім знищення могил предків [26, с. 184]. З іншого боку, джерела також фіксують випадки, коли гуни залишали тіла своїх одноплемінників у степу без поховання.

Окремим ритуалом у гунів була поминальна тризна, радше поминки. Досить детально учту, яка відбулась після смерті Аттіли, описує Йордан. Її суть полягала у жертвоприношенні богам і поїданні решток жертвоприношення учасниками похорону. Гунська «тризна» за Йорданом супроводжувалась цілим рядом сакральних дійств поряд з місцем поховання [5, с. 258].

Розповідаючи про цей похорон, готський історик вжив слово «strava»: «stravam super tumulum eius quam appellant ipsi ingenti comessatione concelebrant» («страву над похованням його, як це вони самі називають, з величезним розмахом справляли») [26, с. 258]. І. Калинець, аналізуючи цей вираз, так інтерпретує можливі смислові варіанти його використання Йорданом: «більшість учених вважають, що слово «strava» належить до праслов'янської лексики, оскільки воно наявне, хоча й з різними значеннями, у мовах майже всіх слов'ян. Але лише у словенів страва – це поминки. У чеській, польській, словацькій мовах – залишки, відходи, провіант, у новолужицькій – м'ясна їжа, болгарській – варена їжа, українській – їжа, корм, харч, російській – втрата, згуба, шкода.

На мовну проблему накладається дискусія, який власне ритуал позначало вжите Йорданом слово «strava» – поминальну учту чи спосіб захоронення? Наприклад, Ф. Гольтгаузен стверджував, що strava – це «вогнище для тілоспалення». Б. Арнім зіставляв його з караїмським strav – «поховання, похорон». Були намагання перекласти це слово і як «купа трофейної зброї», і як «яма для жертвоприношення», і навіть як «стос соломи» [26, с. 185-186].

З іншого боку, етимологічно спорідненими є слова, продовжує розвивати свою думку І. Калинець, «які позначають дозволені в їжу залишки жертвоприношення: давньоіталійською stravo – стегно і лопатки, латиною stribula – стегно рогатої худоби, давньогрецькою strobos – частина хребта. За А. Вальде, латинське stribula – «м'ясо тварин, яких приносили у жертву» [26, с. 186-187]. Однак свої лінгвістичні висновки дослідниця не дуже переконливо ґрунтує на семітському походженні означеного терміна, зауважуючи, що Йордан пише не про похорон, а про поминальну учту над похованням Аттіли – «над могилою або курганом, чи біля місця поховання вождя» [5, с. 262].

Під час тризни гуни переважно вживали рештки офіруваних божествам тварин. У більшості випадків це була «чиста» (безплідна) рогата худоба: бики, воли, телята, кози, вівці, а іноді й олені. У дар богам спалювалися тук (жирна частина), сальник на печінці та нирки. Натомість лопатки, стегна, грудину, хребтовину учасники жертвоприношення з'їдали після завершення обряду; причому, грудину і праву лопатку віддавали жерцю, а решту (ліву лопатку, стегна і хребці) споживали всі інші жерт-

водавці. Однак, за даними того ж Пріска Панійського, тризна гунів була веселою, вони її «з великим розгулом справляють» [9, с. 198]. Для поминальної тризни гунів було характерне надмірне споживання вина і окремого напою, спорідненого з пивом.

Згідно з традицією, гуни ховали своїх вождів і царів у всьому озброєнні й обладунку. Так само було поховано й Аттілу. Згадаймо декілька цікавих складових відповідних гунських обрядодій, пов'язаних з цим ритуалом. Цікаві свідчення залишив той самий Пріск. Він констатує як сучасник вражаючу величність поховального дійства.

Гунський керманіч, за його словами, лежав у шовковому наметі посеред степу, а вершники врочисто об'їжджали його й оспівували подвиги і перемоги небіжчика: «Величний володарю Аттіло, народжений від батька свого Мундзука, повелителю наймогутніших народів! Ти, що з нечуваною досі могуттю оволодів скіфським і германським царствами, що захопив міста й нажахав обидві імперії римського світу і, – щоб не було віддане й інше на поталу, – вмилоствлений моліннями, приймав щорічно данину. І, здійснивши все це, одійшов не від ворожої рани, не від підступства своїх, а в радості й веселошах, без відчуття болю, коли народ перебував цілим і неушкодженим» [9, с. 205].

За Йорданом, тіло Аттіли вдень, в оточенні почесної кінної варти, було виставлене на огляд, потім, пишно вбраного, з великими почестями та шаную керманіча поклали у три домовини – золоту, срібну й залізну, і «вночі, при світлі місяця, поховали у невідомому місці» [5, с. 265]. Готський історик, згадуючи могилу правителя гунів, використовує характерне слово *tumulus* (пагорб, насип).

Тіла переможених ворогів гуни, навпаки, зумисне калічили й нівечили; у більшості випадків трошили черепи. Цікавою ознакою (можливо, характерною рисою, за припущенням деяких науковців) гунських поховань є бронзові казани, котрі ряд археологів кваліфікують як ритуальні. Мабуть, гунська знать (когани) дотримувалась звичаю носити їх із собою в походах та під час набігів [27, с. 104].

Згідно з пізньоантичними писемними джерелами, гуни мали й свої релігійні святині: в першу чергу, це священний меч бога Арея (римський Марс), володарем котрого, за легендою, був сам Аттіла. Отже, можна констатувати, що у гунів практикувався т.зв. культ меча, поширений також у кельтів, персів, мідійців, савроматів і євреїв діаспори.

Образу Арея освічені іудеї надавали абстрактного значення. Так, наприклад, Філон Александрійський у своєму трактаті «Посольство до Гая» писав: «Хіба ж ми не знаємо, що сила Арея (але Арея не з міфу, а зі сфери розуму, властивого природі) рятує від зла, що вона – захист й опора для тих, з ким вчинили не за законом, і що, власне, означає ім'я «Арей»? Адже воно йде, я думаю, від арамейського «арієшив», яке означає «допомагати», і цей Арей – поборювач воєн, податель миру, а той, інший, був ворогом його, приятелем війн, завжди спроможний обернути спокій у смуту й

повстання» [16, с. 15]. Отже, не випадково, що саме з Ареєм пов'язана згадувана вище гунська легенда про здобутий Батогом Божим меч цього грізного божества – символ непереможної влади.

Вчені-сходознавці та міфологи зауважують, що поклоніння мечеві не зафіксоване в індоєвропейській та індоіранській міфології; й хоча героїчний епос деяких народів Європи (зокрема, кельтів) ототожнює героя з його мечем, проте той так і не став культом. Відчутного поширення культ меча зазнав у хурритському ареалі, де вже у II тис. до н.е. вшановувався «бог-меч». Дані про існування цього незвичного ритуалу на території Передньої Азії наводить Климент Александрійський [40, с. 231].

I. Калинець, зі свого боку, припускає: «Це, можливо, пояснює, чому в часи гунських завоювань з'явилася легенда про те, що «меч Арея» загубився, адже вільні досі землі стали підневільними землями гунів. Таким чином, можливо, створена самими гунами легенда, що меч Арея опинився в руках Аттіли, набула політичного значення – адже якщо меч могутнього божества того чи іншого народу перейшов у власність завойовника, то це означало, що цей народ – упокорений, і мусить виконувати всі накази нового володаря» [26, с. 194].

Згідно з польським істориком Ф. Каллімахом, гуни вважали, що Аттіла начебто отримав цього меча як запоруку й допомогу у завоюванні до-вколишніх племен [39, с. 43]. У такому контексті сакральні символи цієї легенди виглядають досить прозоро: покинений (загублений) меч не має володаря, отже, корінне населення не має своєї влади. Те, що місцевий пастух ішов слідами крові своєї ялівки і потрапив у ставку Аттіли, опосередковано доводить, що місцева людність платила гунам данину телятами та ялівками на жертвоприношення, а те, що цей пастух віддав меч гунському правителю, вказує на визнання перемоги Аттіли і покору його волі; слугами завойовника стали, скоріш за все, поневолені скіфи [26, с. 194].

Для самого Батого Божого легенда про подарований йому «меч Арея» набула ідеологічного значення – місцеве населення мало переконатися, що Аттіла – володар світу. Дане припущення підтверджується Пріском Панійським: «...він промовив у гніві своєму, що полководці царя – його раби, а його полководці дорівнюють володарям над римлянами, що справжня його могутність розшириться у найближчому часі ще більше, і що це ознаменував йому меч Марса, який у скіфських володарів вважається священним...» [9, с. 199].

В іншому місці Пріск характеризує Аттілу так: «Це був муж, народжений на світ, щоб потрясати народи... Поважний ходом, він кидав погляди туди й сюди і навіть рухами засвідчував свою могутність. Шанувальник війни, він був досить поміркований на руку, мав достатньо здорового глузду, був доступний для тих, хто просить, і милостивий до тих, кому хоч раз довірився. Невисокий, з широкими грудьми, великою головою і маленькими очима, з рідкою борідкою, трохи посивілий, з приплюснутим носом, із жахливим кольором [шкіри], він являв усі ознаки свого

походження. Хоча він за самою природою вирізнявся самовпевненістю, її ще побільшало, коли знайшовся Марсів меч, священний у скіфських царів» [9, с. 198]. Проте, доречно підкреслити, що у трактуванні самих гунів «меч Арея» не є обоженним, і не є втіленням божества; він – власність Аттіли і ознака його могутньої верховної влади [9, с. 194].

Крім Арея, ще одним шанованим гунами божеством був римський Гермес (давньогрецький Меркурій). За твердженнями фахівців, західні гуни не цуралися поклонятися іншим греко-римським, середземноморським та степовим божествам – Юпітерові, Венері, Папаю (скіфському Деміургу, котрого Геродот називає Зевсом [4, Кн. IV: 59]), Баалу (Ваалу), його дружині – сирійській верховній богині Таргітаї (Атаргатіс або Афродіта), Астарті тощо [40, с. 229].

Крім того, як і всі кочові народи, гуни вірили в усілякі прикмети, віщування, чари. Зокрема, за їхніми переказами, перед смертю Аттіли нібито світила комета – сім ночей підряд, а коли змучене голодом і невдачами гунське військо побачило журавля, який знявся з гнізда на вершині замку в Аквілеї й виніс звідти своїх пташенят, то Аттіла запевнив, що це знак їхньої перемоги. Й дійсно, Аквілея впала; її чоловіче населення – понад 37 тис. осіб, було повністю вирізане, а жінки та дівчата – згвалтовані та урабівлені. Є також згадка, що Аттіла начебто відчув наближення своєї смерті: у день його одруження з бургундською принцесою Ільдико раптово загинув улюблений кінь Аттіли. Вождь гунів зрозумів, що його невдовзі чекає смерть [9, с. 204].

Сучасні релігієзнавці також відтворили умовний «пантеон» гунських богів. Їх головними божествами були Небесний Отець, його дружина Мати-Земля, бог вогню і бог війни. Проте зображень богів, вівтарів або храмів не існувало. Боги отримували як жертву тварин, зазвичай коней. Підготовлених тварин душили, а їх м'ясо готували на відкритому вогні, розведеному на костях самої тварини [29, с. 361].

Шмат м'яса традиційно кидали у вогонь, що символізувало початок обряду жертвоприношення. Бог війни персоніфікувався (як сакралізований символ, але не окремий культ) із залізним мечем, встромленим у купу хмизу. В жертву йому західні гуни приносили велику кількість худоби та коней (зазвичай – 20-30 голів), а також декілька полонених (іноді – до 10), чиєю кров'ю зрошувався божественний символ [29, с. 361].

Коли помирав поважний гунський керманіч (вождь або цар), згідно зі старою (архаїчною) релігійною традицією, його тіло клали на візок і довгою процесією, у супроводі дружин та слуг, об'їжджали усі підвладні землі (таку традицію практикували хуни при похованні свого шаньюя). Після цього правителя ховали в дерев'яній камері (у двох чи трьох трунах), разом з декількома найближчими слугами, іноді – й друзями, котрих попередньо душили, кіньми і коштовним начинням для страв [40, с. 238].

Над місцем поховання вождя насипали великий земляний курган. Друзі та родичі очищувались, проходячи через намет, заповнений димом

від кинутого на розігріті до червоного кольору камені конопляного насіння. Це майже весь «набір» свідчень та описів, які збереглися в джерелах і стосуються західних гунських номад. Разом з тим, необхідно підкреслити, і це також зазначається в автентичних джерелах, що гуни зазвичай тримали в таємниці свої релігійні традиції, ритуали, обряди, культури, прикмети та забобони. Саме ця особливість, як вже згадувалось, не дозволяє на сьогоднішній день дослідникам більш повно висвітлити життя і побут гунів на території Європи у V ст.

Тим не менш, зі скупих згадок, збережених джерелами, можна відтворити деякі елементи гунського побуту. Зокрема, зустрічаючи гостей, гуни організовували для них святкові й урочисті прийоми. Пріск Панійський зазначає, що на прийом до Аттіли гості зібралися о десятій годині ранку, де т.зв. підчаші вручили їм (легатам), перед сіданням до столу, чаші з водою для омовіння рук [9, с. 201]. Отже, на відміну від інших народів (для прикладу, обід у ізраїльтян починався о 10 годині ранку, у персів – об 11 годині, у римлян – о 15 годині, в інших народів Сходу – о 6 або 7 годині вечора, коли спадала денна спека), західні гуни у даному випадку дотримувались саме ранкової традиції [26, с. 196].

Під час обіду господарі й гості сиділи за окремими столами і чітко за рангом: Аттіла – за своїм столом, окремо його наближені, окремо гості; жінки присутні не були. Гостей частували ячмінним «вином» [9, с. 201]. В даному випадку Пріск, скоріш за все, має на увазі якийсь ягідний хмільний напій місцевого виробництва. Не описуючи, що конкретно пили та їли гості на цьому бенкеті, легат інформує, що місцеві жителі селищ, через які йшли послы (на жаль, автор так само не вказує ні координат, ні назв сіл, через котрі проходив), давали їм «замість пшениці – просо, замість вина – так званий медос», а також, що гуни пили «питво з ячменю, яке варвари називають камос» [9, с. 201].

У V ст. західні гуни, природно, не мали ані власних міст, ані фортець: існували лише відгороджені від автохтонного населення селища, де височіли гунські (зазвичай дерев'яні) палаци, збудовані руками місцевих невеличких. Жінки гунської знаті мешкали у власних невеличких палацах. Описуючи житло Керки (Рекан), другої дружини Аттіли, старший син якої – Узиндур мав під своєю владою племена акацирів, Пріск відзначає, що розташувалося воно у поселенні, довкола якого стояла дерев'яна огорожа.

Палац Керки – високий дерев'яний дім, прикрашений різьбленням. Пріск застав дружину правителя гунів, яка лежала на кам'яному ложі, а підлога в кімнаті була встелена вовняними килимами. Так само окремо, у власному палаці, жила дружина Бледи, старшого брата Аттіли [9, с. 192-193].

Не менш багатими та пишними були й чоловічі доми гунської знаті – з великими, рясно декорованими кімнатами. Аттіла, приймаючи гостей, як згадує Пріск Панійський, сидів на ложі, вкритому барвистими килимами [9, с. 194]. Заможні гуни мали навіть власні лазні; таку лазню з пеонського каміння, за словами Пріска, збудував для Онігезія, одного з гунських полко-

водців, архітектор-невільник із Сирмії, сподіваючись, що за це дістане свободу. Натомість Онігезій змусив митця працювати лазнярем [9, с. 194]. Зрозуміло, що ні місцеве населення, ні гунські вояки пристойного житла і лазень не мали – це був привілей лише заможних гунів [26, с. 199].

Одночасно треба пам'ятати, що Аттіла лишив глибокий слід у пам'яті як сучасників, так і наступних поколінь, став персонажем численних переказів; його легендарна постать знайшла своє відображення в «Пісні про Нібелунгів» (Батіг Божий на її сторінках фігурує як Етцель), у скандинавському епосі (тут володар гунів згадується як Атлі) тощо.

Пріск Панійський описує Аттілу як людину справедливую і як доказ наводить слова одного грека-торговця, жителя гунської столиці: «Я люблю скіфські (так еллінізовані греки традиційно називали у IV-V ст. західних гунів) звичаї... Ми часто воюємо, зате в мирний час утішаємося досконалим спокоєм і не боїмося втратити кривого майна. На моїй колишній батьківщині, у Римській імперії, владарюють тирани, а малодушні раби і не думають боронитися від них. Там немає ні правосуддя, ні рівності в державних податках, а дужчий душить слабшого» [9, с. 195]. Йордан, у свою чергу, наділяє його титулами «володар усіх гунів», «правитель (regnator – як називали самого Юпітера, володаря Олімпу) племен усієї Скіфії», «єдиний у світі правитель, що тримає у своїй владі варварський світ» [5, с. 287].

У підсумку необхідно констатувати, що західні гуни у V ст., тобто в період своєї найбільшої воєнної та політичної могутності, коли вони мали шанси навіть створити в центрі Європи потужну державу (епоха правління Аттіли), так і не спромоглися створити власну (з точки зору загальних цивілізаційних ознак) духовну культуру, взірці високої ремісничої майстерності, морально-етичні ідеали, світоглядні орієнтири, оригінальну релігійну систему тощо. Проте їм вдалося залишити помітний, хоча й далеко неоднозначний, слід в історії європейських етносів доби Великого переселення народів, слід, який зберігся у вигляді самостійного відбитка в середньовічних міфах, легендах, епосах та переданнях.

Джерела та літератури: 1. Аммиан Марцеллин. Римская история / Пер. Ю. Кулаковского и А. Сонни; науч. ред. Л.Ю. Лукомский. – СПб.: Алетейя, 1994. – 569 с.; 2. Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена: В 3-х т. – М.-Л.: АН СССР, 1950. – Т. I. – 681 с.; 3. Видсида // Древнеанглийская поэзия / Пер. В.Г. Тихомирова, ред. О.А. Смирницкой. – М.: Наука, 1982. – С. 14-22; 4. Геродот. История в 9 книгах / Пер. Ф.Г. Мищенко. – Л.: Наука, 1972. – 387 с.; 5. Йордан. О происхождении и деяниях гетов («Getica») / Пер. и коммент. Е. Ч. Скржинской. – СПб.: Алетейя, 1997. – 506 с.; 6. Легенды об Аттиле. I. Предания латинских авторов // Москвитянин, 1853. – № 2. – С. 29-58; 7. Легенды об Аттиле. II. Аттила по германским преданиям. 1. Памятники, оставленные преданием. 2. Характер Аттилы, созданный преданием. Его жёны. Его трагический конец. III. Последний вид преданий. Пилегрен, епископ Пассауский // Москвитянин, 1853. – № 3. – С. 59-120; 8. Предания об Аттиле. – СПб.: 1-я Императорская типография, 1853. – 25 с.; 9. Приск Панійський. Сказания Приска Панійского / Пер. Г.С. Дестуниса // Феофан Византиец.

Летопись от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Феофилакта. Приск Панийский. Сказания Приска Панийского. – Рязань: Александрия, 2005. – С. 453-533; **10.** Песнь о Хледе // Старшая Эдда. Древнеисландские песни о богах и героях / Пер. А.И. Корсуна, ред., вступ статья и комм. М.И. Стеблин-Каменского. – М.-Л.: Наука, 1963. – С. 165-212; **11.** Песнь о Нибелунгах / Пер. Ю. Корнеева // Беовульф. Старшая Эдда. Песнь о Нибелунгах. – М.: Художественная литература, 1975. – С. 357-628; **12.** Птолемей Клавдий. Руководство по географии / Пер. К. Алта и В. Латышева // Античная география. – М.: Географиздат, 1953. – С. 218-223; **13.** Сага о Волсунгах / Пер., пред. и прим. Б.И. Ярхо. – М.-Л.: АН СССР, 1934. – 309 с.; **14.** Старшая Эдда / Пер. А. Корсуна // Беовульф. Старшая Эдда. Песнь о Нибелунгах. – М.: Художественная литература, 1975. – С. 181-356; **15.** Страбон. География / Пер. Г.А. Стратановского; под ред. С.Л. Утченко. – М.: Ладомир, 1994. – 944 с.; **16.** Филон Александрийский. Против Флакка. Посольство к Гаю // Филон Александрийский, Иосиф Флавий. Трактаты. – М.; Иерусалим: Гешарим, 1994. – С. 15-51; **17.** *Veda Venerabilis. Chronicon (De sex mundi aetatibus)* // Migne J.P. *Patrologiae cursus completus. Seria latina. Corpus historiarum.* – Lipsiae, 1867. – Vol. 90. – Col. 522-578; **18.** Бувье-Ажан М. Аттила: Бичь Божий. – М.: Молодая гвардия, 2003. – 230 с.; **19.** Гумилёв Л.Н. История народа хунну. – М.: АСТ; Люкс, 2004. – 704 с.; **20.** Глушко Ю.В. Омріяна країна дітей Одина. – К.: Наш час, 2008. – 206 с.; **21.** Дашкевич Я. Стежками гунів // Калинець І. Епоха гунів та її передісторія. У світлі Біблійних джерел. – Львів: Друкарські куншти, 2007. – С. 3-7; **22.** Иностранцев К.Н. Хунну и гунны (Разбор теории о происхождении народа хунну, китайских летописей, о происхождении европейских гуннов и о взаимных отношениях этих двух народов. – Л.: Институт материальной культуры АН СССР, 1926. – II, 152, III с.; **23.** Карсавин Л.П. История европейской культуры. – СПб.: Алетейя, 2003. – Т. I. Римская империя, христианство и варвары. – 335 с.; **24.** Кіндратенко А.М. Матеріали до історії Скитії-України IV та V століть. Походження та дії гунів. – Харків: Просвіта, 2002. – Кн. II. – 119 с.; **25.** Кіндратенко А.М. Коментар до дискусії між Д. Іловайським та В. Васильєвським з питання етнічної належності гунів IV-V століть. – Харків: Просвіта, 2004. – 84 с.; **26.** Калинець І. Епоха гунів та її передісторія. У світлі Біблійних джерел. – Львів: Друкарські куншти, 2007. – 239 с.; **27.** Липс Ю. История древних цивилизаций. – СПб.; М.: Харт-Инвест, 1999. – 528 с.; **28.** Мацулевич Л.А. Погребение варварского князя в Восточной Европе // Известия Государственной Академии по истории материальной культуры, 1934. – Т. 112. – С. 110-137; **29.** Мансуэлли Г., Блок Р. Цивилизации древней Европы. – Екатеринбург: У-Фактория, 2007. – 560 с.; **30.** Наливайко С.С. Етнічна історія Давньої України. – К.: Євшан-зілля, 2007. – 620 с.; **31.** Петров В.П. Письменные источники о гуннах, антах и готах в Причерноморье // Краткие сообщения Института материальной культуры АН СССР, 1970. – № 121. – С. 62-85; **32.** Рутківська Л.М. Поселення IV-V ст. в с. Капулівка на нижньому Дніпрі // Археологія, 1970. – Т. XXIV, С. 194-216; **33.** Смірнов П. Волзький шлях і стародавні руси. – К., 1928. – 216 с.; **34.** Тьери Ам. Аттила. VIII. Легенды об Аттиле. Венгерские предания. 1. Памятники венгерских преданий. 2. Мадыарская эпопея. Аттила, Арпад, Святой Стефан // Современник, 1855. – № 11. – С. 47-72; **35.** Тьери Ам. Аттила. VIII. Легенды об Аттиле. Арпад. Святой Стефан и священная корона. 3. Меч Аттилы. Последние предания в Венгрии и на Востоке // Современник, 1855. – №12. – С. 87-110; **36.** Хаттон Э. Аттила. Предводитель гуннов. – М.: Центрполиграф, 2005. – 238 с.; **37.** Хойслер А. Сказание и песнь о Нибелунгах // Хойслер А. Германский героический эпос и сказание о Нибелунгах / Под ред. В.М. Жирмунского и Н.А. Сигал. – М.: Иностранная литература, 1960. – 385 с.; **38.** Althelm F. *Atilla und die Hunnen.* – Baden-Baden, 1951. – 410 s.; **39.** Callimach Ph. *Attila.* – Warszawa, 1962. – 271 p.; **40.** McGovern W. *The early empires of Central Asia.* – L., 1939. – 488 p.